

DİLİMİZ VƏ ƏDƏBİ YADDAŞIMIZ

Xülasə: Dil hər bir xalqın mənəvi varlığının ifadəsidir. O, xalqla birlikdə boy atır, nəsildən-nəslə, tarixdən-tarixə keçərək cıllanır. Bu mənada o, həm də eyni bir dilə məxsus xalqlar arasında ən etibarlı ünsiyyət vasitəsidir. Dünya əhalisinin böyük bir hissəsini təşkil edən Türk xalqları cüzi üslub-ləhcə fərqləri ilə eyni dildədanışır və anlaşırlar.

Açar sözlər: türk, dil, ədəbiyyat, insan, ünsiyyət, tarix, ədəbiyyatçı

İnsanların həyatında, fəaliyyət və münasibətlərində dil təkə ünsiyyət və kommunikatıv vasitə kimi bir vəzifəni icra etmir. O, həm də tarixin və zamanın, uzaq keçmişlə bu günün və gələcəyin arasında əlaqə, ünsiyyət yaradan, mənəvi bağları qoruyub saxlayan, onu nəsillərin yaddaşına əsrlərlə, qərinələrlə ötürən əvəzolunmaz xəzinə, mötəbər saxlanə kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın tərəqqisində ana dilinin müstəsna xidmətləri vardır. Azərbaycan dilinin zənginləşməsində, dövlət dili kimi statusunun möhkəmlənməsində H.Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Hakimiyyətdə olduğı bütün zamanlarda Azərbaycan dilinə üstünlük verən, bu dili beynəlxalq təşkilatların rəsmi məclislərində səsləndirən, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalayan Heydər Əliyev gənclərə üz tutaraq deyirdi: “Öz ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi daim duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır. Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini də yaxşı bilməz”.

Dilimizin kasıblığına eyham vuraraq özgə, yabançı dillərdə danışanlara, cavab ünvanlayan ümummilli lider deyirdi: “Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir”. O, Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, lüğət fondunun zənginləşməsində yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi-alimlərin böyük xidmətlərini həmişə yüksək qiymətləndirirdi.

Dil hər bir xalqın mənəvi varlığının ifadəsidir. O, xalqla birlikdə boy atır, nəsildən-nəslə, tarixdən-tarixə keçərək cıllanır. Bu mənada o, həm də eyni bir dilə

məxsus xalqlar arasında ən etibarlı ünsiyyət vasitəsidir. Dünya əhalisinin böyük bir hissəsini təşkil edən Türk xalqları cüzi üslub-ləhcə fərqləri ilə eyni dildə danışır və anlaşırlar. Belə rəvayət edirlər ki, qədim çağlarda iki tayfa vuruşur və hər tərəfdən bir adam qalana qədər bir-birlərini qırırlar. Axırda silahla yox, dillə danışmalı olurlar. Müraciətdən məlum olur ki, onlar hər ikisi türk dilində danışır. Əgər əvvəldən silah yox, dil işlətsəydilər onda onlar insan qırğınlarına bais olmazdılar. Bu yerdə Ş.İ.Xətəinin məşhur misraları yada düşür:

Söz var ki, kəsdirər başı

Söz də var, kəsər savaşı.

Türk dillərinin oğuz qrupuna məxsus Azərbaycan dili dünyanın ən şirin, ahəngdar dillərindən biridir.

Ahəng qanunu sayəsində dilimiz ilkin səs uyarlığını əzmlə qoruyub-saxlayır. Azərbaycan dilini bütün dövrlərdə mühafizə edən, assimilyasiyaya uğramağa qoymayan ahəng qanunu və feillərdir.

Türk dilləri və təbii ki, həm də Azərbaycan dili ortaq türk abidələrindən qidalanır. “Orxon-Yenisey”, “Tonyukuk” abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğətit-türk” əsəri, Yusif xas Hacib Balasaqunlunun “Quradqu biliq”, Xoca Əhməd Yasəvinin “Divani-hikmət”, Ədib Əhməd Yüqnəkin “Atibətül-həqayiq”, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanı, “Manas” eposu, “Alpamış” dastanı, mahnılarla zəngin olan “Koroğlu” eposu ana dilimizin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Türk epos təfəkkürü zəngin dünyəvi və mistik imkanlara malikdir. Bütün türk eposlarının mərkəzində dayanan mifik qat dillərin də mənəvi zənginləşməsi üçün məxəz rolunu oynamışdır. Bu baxımdan türkçülüyn əsasında türk millətinin mənəvi varlığını ifadə edən türk dili dayanır. Çünki, bu dil, türk xalqlarını birləşdirir, vahid ideya ətrafında toplayır. Türk dilinin inkişafında xalq danışiq dili ilə bərabər folklorun və klassik ədəbiyyatın böyük rolu olmuşdur. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Əlişir Nəvainin və digər sənətkarların orta çağlarda ana dilimizin, xüsusilə ədəbi dilimizin büllurlaşmasındakı xidmətləri əvəzsizdir. Təsədüfi deyil ki, dilçi alim Əbdüləzəl Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin Füzuli mərhələsi” adlı ayrıca tədqiqat əsərini yazmışdır.

V.Q.Belinski inkişaf etmiş ədəbi dil haqqında demişdir ki, ədəbi dil özünün yüksək səviyyəsinə yalnız o zaman qalxar ki, o, xalq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirdsin. Bu baxımdan bir çox folklor nümunələrinin, o cümlədən dastanlarımızın yazıya alınması ədəbi dilimizin formalaşması və genişlənməsi prosesində mühüm rol oynamışdır.

Sözsüz ki, hər bir xalqın və millətin dil onun mənəvi diriliyinin göstəricisidir. Dil yoxdursa, deməli xalqın və etnosun mövcudluğu da sual altındadır. Dil də canlı

varlıq kimi yaşayır, işləklilik qazanır, geniş ifadə imkanları qazanaraq zənginləşir. Əks təqdirdə, o da həyat səhnəsindən silinir, yaşamaq hüququnu itirir, beləliklə insan kimi, canlı varlıq kimi onun həyatına son qoyulur. Bu mənada ölü dil anlayışının təsadüfi olaraq yaranmadığı bir daha təsdiqlənmiş olur. Heç şübhəsiz ki, ölü dil konkret bir xalqın yoxluğa sürüklənməsi və yaxud başqa xalqlara və millətlərə assimilyasiyaya məruz qalması nəticəsində gerçəkləşir.

Ana dilinə məhəbbət beşik başında ana laylasıyla insanın qanına, canına hopdurulması ilə bağlı Şərq və müsəlman dünyasında çoxlu fikir və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Təfərrüata varmadan qeyd etmək lazımdır ki, dilə sevginin aşılama məqamı elə bu tarixdən başlayır, bu vurğunluq və bağlılıq bütün ömrü boyu insanı müşayiət edir. Dilin sehri, möcüzəsi, körpəni ram etmək məharəti bir yana, onun fonetik arsenalındakı avaz və vokalizm bolluğunun müalicə effekti yaratması hələ də elm tərəfindən açılmamış müəmmalardandır. Əlbəttə, belə bir xüsusiyyət heç də bütün dillərə şamil olunacaq əlamət göstəricisi də hesab oluna bilməz.

Sənaye və işıq şəhəri kimi məşhurlaşan Mingəçevir şəhərində son illərdə Ana dili abidəsi ucaldılıb. Hər il bir avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi silsilə tədbirlərlə qeyd olunur. İldə bir dəfə keçirilən doğma ana dililə bağlı belə mərasimlərlə sözsüz ki, dilə sevgini və məhəbbəti artırmaq, onu təbliğ etmək çox çətindir. Görək bu hiss hər gün, hər saat uşaqdan tutmuş yeniyetməyə qədər, hətta ölkə sərhədlərindən kənarlarda yaşayan hər bir türk əsilli azərbaycanlının amalına çevrilsin. Harada dil yaşayırsa, işlənirsə, orada ölkənin, milli mənsubluğu mövcudluğu şübhə altına alına bilməz. Dil özü harada işlənilməsindən asılı olmayaraq öz çevrəsində Vətən və milli mövcudluq haləsi yaratmağa qabil olan qeyri-adi bir varlıqdır.

Ədəbiyyatın, bədii düşüncənin bir mövzu istiqaməti kimi dilə müraciət etməsi heç də təsadüfi hal hesab olunmamalıdır. Əsrlərin sınağından çıxaraq bu günümüzdə gəlib çatan folklor nümunələrindən başlamış, son illərdə yaranan çoxsaylı yazılı örnəklərə qədər zəngin və çoxsaylı söz gülşənində dillə bağlı bu gün də öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlayan qənaətlərə rast gəlinməkdədir.

“Dilim” adlı bir şeirdə türk dilinin mənşəyinə istinad, ona dərin məhəbbət qarışıq şəkildə ifadə olunmaqdadır:

Bilməyənlər bunu bilsin ki, elim Türk elidir,

Dilimin türküsi Türk andı, dilim Türk dilidir.

Şifahi xalq yaradıcılığından öz başlanğıcını götürən dillə bağlı örnəklərin daha sonralar yazılı ədəbiyyata keçidi bir sıra özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilir. Əgər folklor materiallarında doğma ana dilinə məhəbbət və ehtiram aparıcı mövzu istiqamətinə çevrilirdisə, yazılı ədəbi faktlarda dilin qarşısına çıxan çoxsaylı prob-

lemlər qaldırılır, ana dilinin saflığı və onun yad təsirlərdən qorunması ilə bağlı qayğı və “həyəcan təbili” daha sərt və ucadan səsləndirildi.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları, tanınmış maarif xidmətləri müəllim-pedaqoqlar, ziyalı təbəqəsi zaman-zaman doğma dilin keşiyində dayanan, onu yad təsirlərdən qoruyub hifz edən bir missiyanı öz üzərinə götürmüş, milli-mənəvi yaddaşın özünəməxsus göstəricisi olan dilin – ana dilinin əsl təəssübkeşləri və müdafiəçiləri kimi çıxış etmişlər.

XX yüzilliyin ilk onilliklərinə qədər işlənən ərəb əlifbasının sonralar latın qrafikalı əlifbaya və daha sonralar kiril əlifbasına keçidi də bir xalq və millət kimi Azərbaycanın taleyinə, mədəni inkişafına təsirsiz ötüşmədi...

Dil və əlifbaya mücadilələri daha sonralar Həsənbəy Zərdabi, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Firudin bəy Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Soltan Məcid Qənizadə, Cəfər Cabbarlı kimi müqtədir qələm və fikir sahiblərini də düşündürmüş, dövrün və zamanın tələbindən asılı olaraq onlar ana dilini qayğı və problemlərini gündəmə gətirmiş, bu işə tələpəli bir məsələ kimi yanaşmağı özləri üçün vicdani borc hesab etmişlər.

Türk dilinin müxtəlif sahələrinə dair fundamental araşdırmalar aparan, dilçiliyə aid aktuallığını və əhəmiyyətini və gələcəkdə də zərəcə itirməyən əsərlər yazan Bəkir Çobanzadə ana dilinə məhəbbətini bədii şəkildə belə izhar etmişdir:

Qəbrimdə mələklər suallar sorsa,
Əzrayıl dilimə min düyün vursa,
Öz ana dilimdə soruş – deyərəm,
Öz ana dilimdə ötüb ölərəm.

Böyük alim, istedadlı ədib, şair, yazıçı, publisist Bəkir Çobanzadə əsl xalq xadimi idi.

Böyük alim İsmayıl Qaspiralı da ortaq ədəbi dil uğrunda praktik mübarizə aparmış, “Tərcüman” qəzetini nəşr etdirmiş, yeni üsullu məktəblərin əsasını qoymuşdur. İsmayıl Qaspiralı XIX əsr Rusiya imperiyası həüdudlarında yaşayan müsəlman türk xalqlarının həyat və tərəkür tərində dəyişiklik etmək, onların dildə, fikirdə və əməldə birliyinə nail olmaq istəyi ciddi müqavimətlərlə qarşılanır, onu cəzalandırmaq üçün fürsət axtarıldı.

Xalqın mədəni inkişafında, onun mənəvi sərvətlərinin qorunub saxlanması ana dilinin böyük rol oynadığını bilən F.Köçərli yazır: “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və Vətəni sevdii kimi ana dilini də sevir”.

F.Köçərli öz fəaliyyəti ilə doğma dili sevməyin və onu qorumağın təqdirəlayiq

nümunələrini göstərib, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparır və başqalarından da bunu tələb edirdi.

Ədəbi dilimizin inkişafında 1875-ci ildə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Həmin qəzetin vasitəsilə müxtəlif sahələrə dair bir sıra yeni-yeni terminlər ədəbi dilimizə daxil olmuş və onun lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. “Əkinçi” qəzetində müxtəlif üslublarda dərc edilən məqalələr ədəbi dilimizin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Həsənbəy Zərdəbinin də dilimizin inkişafında xidmətləri olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi dilimizin saflığı uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Görkəmli molla-nəsrəddinçi şairlərdən Əli Nəzminin “Dil məsələsi”, Bayraməli Abbaszadənin “Yaz-yazma” satirik şeirlərində dilimizin lüğət tərkibi, orfoqrafiya və söz ehtiyatı məsələlərinə toxunulmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1926-cı il, 3-cü sayında çap edilən “Yaz-yazma” satirasında əslən Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhərindən olan Bayraməli Abbaszadə deyirdi:

Biri söylər, dili lisan yazma,
Biri söylər dili zəban yazma,
Biri söylər, çulu çapan yazma,
Sözü bir yaz, o yan, bu yan yazma.

Tərəqqipərvər ziyalılarımız haqlı olaraq ədəbi dili milli mədəniyyətin yaranmasında başlıca vasitə bilir, xalqın danışiq dilini lüğət fondunun əsas cəbbəxanası hesab etməkdə yanlışdılar.

Digər bir cənublu ziyalı, ömrünü ədəbiyyatımızın və dilimizin problemlərinə həsr edən Şəbüstərli Məhəmməd Tağı Zehتابinin yaradıcılığı və mübarizəsi, onun xüsusilə “Müasir ədəbi Azəri dili” əsəri diqqət çəkir. “Ana dili” şeiri isə həmsərisi Bayraməli Abbaszadənin “Yaz-yazma” satirasına mövzu, problemin qoyuluşu və ifadə tərzini etibarilə necə də yaxındır:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki, yox,
Yuxu öyrətdi mənə, xab ki, yox.
İlk dəfə o çörəyi verdi mənə, nan demədi,
Əzəldən mənə duz qabın nəməkdən demədi.

Sənətkar bu şeirində dilimizə zorla sıyrılan “ab”, “xab”, “nan”, “nəməkdən” kimi əcnəbi sözlərin danışiq nitqinə gətirilməsinə etiraz edir, kəskin narazılığını bildirir.

Azərbaycan dilinin ikiyə bölünmüş bir məmləkətin dili kimi yaşamaq və işlənmək məcburiyyətində qalması da uzun müddət ədəbi düşüncənin mövzu predmeti seçilmiş, ərazi bütövlüyünün parçalanması ilə yanaşı, dil birliyinə də vurulan zərbə

kimi qiymətləndirilmiş, bu ağrılı, nisgilli hadisənin mahiyyətinə nüfuz edən sərt və kəskin misralar cəlladların, qatı şovinst – millətçilərin başında və qulaqlarında çaxan ildırım kimi səslənmişdir:

Mən sən dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə!

Bu odlu-alovlu misralar xalq şairi Süleyman Rüstəmin “Dilimə dəymə” adlı şeirində səslənən çağırış və haray, hər sətirdən boylanan cəsarət və mübariz əhval-ruhiyyə dolu bir cəngi sədalarını yada salır.

Sərt qadağalar şəraitində öz varlığını qoruyub saxlayan ana dilimiz cənubun özündə Şəhriyar, Səhəd, Sönməz, Məhzun... kimi qələm sahiblərinin bir-birindən qılgılcım götürən misralarında milli varlığın daşıyıcısı olan doğma ana dilinin yaşarılığını qoruyub saxlamağa zəmin yaradır, dilin qorunub saxlanılmasını günün və zamanın ən aktual problemi kimi diqqətə çatdırırdı.

Ədəbi dilimizin inkişafında 1875-ci ildə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Həmin qəzetin vasitəsilə müxtəlif sahələrə dair bir sıra yeni-yeni terminlər ədəbi dilimizə daxil olmuş və onun lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. “Əkinçi” qəzetində müxtəlif üslublarda dərc edilən məqalələr ədəbi dilimizin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Həsənbəy Zərdabının də dilimizin inkişafında xidmətləri olmuşdur.

Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Gülhüseyn Hüseynoglundun, İslam Səfərlinin, Xəlil Rza Ulutürkün, Oqtay Rzanın, Rəfiq Zəka Xəndanın, Sabir Rüstəmxanlının, Zəlimxan Yaqubun... ana dili ilə bilavasitə əlaqədar şeirlərində doğma dilin hikməti, əsrarəngiz hiss və düşüncələri ifadə etmək gücü, bəzən bu dildə danışmağı özünə ar bilən nankorları dilin öz imkanları ilə sərrast söz atəşinə tutulması təbii təsir bağışlayır.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı: Gənclik, 1976.
- 2.Vahabzadə B. Əsərləri, 12 cildə. XI c. Elm nəşriyyatı, Bakı: 2008.
- 3.Vahabzadə B. Şənbə gecəsinə gedən yol. Azərnəşr, Bakı: 1991.
- 4.Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı: 1996.
- 5.Sultanov Z. “Ürək dözmür ayrılığa”. Bakı, “Adiloğlu”, 2011.
- 6.Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: 2001.
- 7.Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, AMEA, Bakı: 2019.

**Лейлаханум Бейбала кызы ГурбановаНАШ
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРНАЯ ПАМЯТЬ**

Резюме: Язык есть выражение духовного бытия каждого народа. Он растет вместе с народом, совершенствуется, переходя из поколения в поколение, из истории в историю. В этом смысле он также является наиболее надежным средством общения между народами, принадлежащими к одному языку. Тюркские народы, составляющие большую часть населения мира, говорят и понимают один и тот же язык с небольшими стилистическими и диалектными различиями.

Ключевые слова: турецкий язык, литература, человек, общение, история, писатель.

**Leylakhanım Beybala gızı GurbanovaOUR
LANGUAGE AND EVERLASTING MEMORY**

Summary: Language is the expression of the spiritual existence of every nation. It grows together with people, it is refined by passing from generation to generation, from history to history. In this sense, it is also the most reliable means of communication between peoples belonging to the same language. Turkic peoples, who make up a large part of the world's population, speak and understand the same language with slight differences in style and dialect.

Key words: Turkish, language, literature, human, communication, history, writer.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 22. 09. 2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: filologiya elmləri doktoru, professor Gülşən Əliyeva-Kəngərli